

TUDOMÁNY ÉS ZSARNOKSÁG

Van egy vékonyka könyv - J. B. Bury cambridge-i történész írta, címe: „A gondolat szabadságának története” -, amelyet gyakran veszek a kezembe, kissé szomorkásan, elnéző mosollyal, mert számomra azokat az időket idézi, amikor hittem azt, amit Bury hitt könyve megírásának idején, 1913-ban. A történész ugyanis mélységesen meg volt győződve arról, hogy az értelem évezredek küzdelme az egyházak sötéten elnyomó erői ellen győzedelmeskedett és végül is létrehozta a modern tudomány megdönthetetlen erődjét. Ez a könyv engem azokra a nagyszerű, fiatal magyar férfiakra emlékeztet, akik a századforduló tájékán megalapították a Társadalomtudományi Társaságot, hogy a tudomány fényével bevilágítsák a politikai és társadalmi élet rejtett természetét. Erősen hitték, hogy a tudomány vezérli őket majd a társadalom gyökeres megváltoztatásában. Lapot adtak ki, amelynek címe „Huszadik Század” volt. Jól emlékszem e mágikus erejű szavak döbbenetes hatására: maguk ellen hívták a sötétség erőit, hogy legyőzvének őket, belépjenek a nagyszerű korba, amely már ott állt előttünk.

Különös, hogy ezek az eszmék ilyen nyugtalanságot válthattak ki, annál inkább, hiszen csaknem hasonló kavargást idéztek már elő nagyszüleink életében is, amikor - a 18. század elején - lángra gyújtották a fiatal értelmiség képzelőerejét. 1848-ban a Kommunista Kiáltvány kinyilvánította a tudomány alkalmazását a társadalmi cselekvés területén, a Francia Forradalom idején a maga módján ezt tanította Bentham Jeremiás és - noha gondolatai nem voltak ellentmondás nélkül valók - életben maradtak s szinte múlhatatlan frissességükkel hatnak napjainkban is. A cambridge-i történész kis könyvecskéje sok kiadást ért meg.

Ám, ha ma körülnézünk földünk politikai színterein, csaknem nevetésre fakaszt bennünket az a sok hajdan való reménység, melyet a tudomány mindenható erejébe vetettek elődeink. Megértük, hogy a modern forradalmi hatalmak lélekölő terrorjuk igazolásául a tudományhoz folyamodnak, s mélységes aggodalommal figyeljük, hogy a népek milliói világszerte, szinte önként, alávetik magukat zsarnok vezéreiknek, erkölcsi támaszt nyújtanak nekik, hallgatnak rájuk, hisznek nekik. A modern politikai fanatizmus csaknem az egész emberiség létét veszélyezteteti azzal, hogy az ember sorsának alakításában a magasabb tudományos gondolat igényére hivatkozik.

Ahhoz, hogy megértsük az emberiség tudományos vezérletébe vetett remények eme különös kudarcát, meg kell vizsgálnunk a tudomány szerepét abban a történelmi perspektívában, amelyben például Bury felvázolta. Mindenekelőtt félre kell tennünk az ipari tudományok gyakorlati felhasználását, az orvostudományt, a háborús tudományokat, melyek, viszonylag, újkeletűek. A tudományok hihetetlen összeütközése, Kopernikustól Newtonig és Newtontól Darwinig ugyanis nem gyakorlati, hanem elméleti probléma. A tudomány új fényt vetett a világmindenségre s az ember helyzetére a világmindenségben: ez volt felszabadító szerepe. S ugyanakkor újfajta önbizalmat adott a modern emberi elmének, mely jóval túlment a reneszánsz vagy akár a reformáció egykor utólérhetetlennek tűnő színvonalán: ez volt hatalmas győzelme s egyben oka annak az elmúlt két században állandóan felbukkanó türelmetlen igényének, mely szerint a tudomány végül is méltó módon oldhatja meg az emberiség megoldhatatlan problémáit.

Az emberiség ügyeit „megoldó” tudományos mozgalom eredetének vizsgálata hozzásegít bennünket esetleges csődjének magyarázatához is. Ez a tudományos mozgalom, kezdetben, a természet belső törvényszerűségeinek felderítését tűzte célként maga elé, ám időközben kifejlődött módszereiről csakhamar kiderült, hogy ezek nem felelnek meg másfajta tárgyak vizsgálatához. E tudomány ideálja ugyanis (mivel tárgya a holt anyag) nem más, mint a tökéletes hajszálpontosság és a tudományos következetesség. De az élet, nyilvánvalóan, nem szorítható bele semmiféle exakt tudományos formulába, pontosan fogalmazott meghatározásba. Ez az ellentmondás még az élet primitív formáinak tanulmányozásakor is elhomályosít néhány fontos összefüggést, noha a kár itt szükségképpen elhanyagolható. Amikor azonban a tudományosság fenti kritériumait megpróbáljuk az ember tanulmányozására alkalmazni, kiderül, hogy ezzel, végül is, nem érünk el mást, csak azt, hogy az embert magát a létező legalacsonyabb színvonalra szállítjuk le, megfosztjuk mindattól, ami tiszteletreméltó benne s egyúttal attól is, hogy embertársait tisztelje. Az a tudomány, amely az embert a félelem és kapzsiság uralta teremtménynek ábrázolja, valójában az ember állati vonásait sugalmazza, amiből szükségszerűen következik, hogy a kormányok egyetlen feladata, hogy polgáraikat úgy kezeljék, mintha állatok volnának.

Az efajta elmélet kritikája valóban igen elterjedt. Mindenhol hallatszanak hangok, amelyek elsírják, hogy az ember „természettudományos” (naturalisztikus) magyarázata lényegében valamennyi erkölcsi érték szétzúzását jelenti. Ez azonban csak része az igazságnak. Hiszen nyilvánvaló, hogy az a felfogás, amely az embert az öröm és a fájdalom gyermekének tekinti s amely először a 18. században fejlődött ki, elvezette az emberiséget a nagy reformok korához, amelyek gyökeresen megváltoztatták, „humanizálták” a nyugati társadalmat. Angliában és Amerikában, például, Bentham utilitarianizmusát, mely valóban az apró részletekre bontott emberi öröm és fájdalom „elméletén” alapszik, úgy két évszázadon át értelmezték, mint az emberszeretet sarkpontját: a kormányok ezzel az elmélettel kezükben próbálták megszabadulni minden szükségtelen kegyetlenségtől, szegénységtől, tudatlanságtól, betegségtől és megaláztatástól.

Nem, az ember materialisztikus felfogása nem szükségképpen romboló, sőt, valóban lehet hasznos is. De fejlődhet, homlokegyenest ellenkező módon, ahogy például Marx kezei között formálódott. Az erkölcsöt, így tanítja Marx, az uralkodó osztály kényszeríti rá a társadalomra, kizárólag abból a célból, hogy önnön osztályérdekeit szolgálja. A burzsoá erkölcs következőképp, semmi egyéb, mint a proletáriátus kapitalista kizsákmányolásának „fedőszerve”. Ám a kapitalizmust legyőzi a szocializmus, amely a proletáriátus uralma alatt új termelőerőket szabadít fel s ezenközben kialakítja saját, proletár erkölcsét is. Mert minden erkölcs, egyúttal, osztályerkölcs is.

Az ember naturalisztikus értelmezésének másik, lényeges hajtása Nietzsche vehemens nihilizmusa volt. Homályos írásaiban síkra szállt valamiféle kegyetlen önszeretet eszméjéért és kifejtette, hogy a felsőbbrendű egyéniség tulajdonképpen önmaga törvényeit alkotja meg. Befolyása annak a brutális erőszaknak kultuszát idézte fel, melynek jegyében Hitler és Mussolini megragadta a hatalmat.

Ime, ez a probléma lényege. Hogyan lehetséges az, hogy a nagy reformerek jótékony materializmusából olyan sarjadzás indult, mely a 20. században véget nem érő kegyetlenségeket és zsarnokságot hozott létre? A választ már jeleztem egy szóval, amikor korunk katasztrófáját próbáltam meghatározni. A szó: fanatizmus. A 20. század nihilistáit egy sokkalta erősebb szenvedély uralja, mint azokat a reformereket, akiknek vágya „csupán” az volt, hogy embertársaik kevesebbet szenvedjenek és többet örüljenek. Modern nihilistá-

ink lázadása az egész társadalom ellen irányul, amely szemükben úgy ahogy van, gyűlöltre méltó. Nevetséges ezt a modern materializmust azonosítani - ahogy oly sokan teszik - az önzéssel és a jólét szeretetével. A modern nihilizmus, a modern cinizmus alapja ugyanis nem egyéb, mint heves tiltakozás a burzsoá erkölcsi gyakorlat nyájassá álcázott aljassága ellen. A bolsevizmus minden meglévő erkölcsi törvényt kigúnyol - a maga felsőbbrendű erkölcsiségének elbizakodott tudatában. S hasonlóképpen pellengérré állít mindenféle reformot, amelyeknek céljai - szerinte - teljességgel jelentéktelenek saját, határtalan, erkölcsi követelményeihez viszonyítva.

S bármilyen különös is, lényegében ez a helyzet a náciizmussal is. Hitler őrülsége pusztá gonoszság volt, de ez követőinek tudatában már erkölcsi visszhangot vert. Marxhoz hasonlóan hittek abban, hogy közügyekben az egyetlen valódi tényező a hatalom, következképp vadállati barbárságukat hazafias kötelességnek fogták fel.

A kérdés most már az, hogy a társadalmi-erkölcsi követelményeknek e hirtelen árama miatt éppen ebben a meghatározott történelmi szakaszban keletkezett? E szenvedélyes vágyakozás első hulláma akkor jött létre, amikor a vallás reménysugarait elhomályosította az univerzum tudományos magyarázatának fénye. A társadalmi reformok, ideig-óráig, nyújthattak valamiféle kielégülést az erkölcsi szenvedély hevének, ám a helyzet meglehetősen bizonytalan volt, hiszen a tudományos elemzés további fejlődése már tagadta a valódi erkölcsi mozzanatok létét, különösképpen a közéletben. A lelkiismerethez, a humanitáshoz való fellebbezést ekkor már csak akként gúnyolták, mint az utópisztikus szentimentalizmus csalárd csapdáját. Ekkor, ebben a pillanatban született meg a mai modern fasizmus. A fejlődés különösképpen gyors volt azokban az országokban, ahol hiányzott a megfelelő polgári-társadalmi hagyomány, s lehetővé vált, hogy az elméletek szó szerinti gyakorlattá váljanak. Ilyen körülmények között a modern ember erkölcsi szenvedélye teljes egészében beletorkolt a társadalmi cselekvés tudományosan „fémjelzett” csatornáiba: kiformalódott az erőszak mechanizmusa.

Ez valójában nem egyéb, mint a szocializmus híres átalakulása utópiából tudománnyá, azzá a „tudománnyá”, amellyel ma dolgunk van. Mindez, lényegében, nem változtatja meg a marxista-kommunizmus mozgató erejét, amelynek gyökerei továbbra is annak utópisztikusan forró talajába nyúlnak vissza. De ez az erkölcsi szenvedély napjainkban már feltételezett tudományos jóslatokon keresztül dolgozik, amelyeknek megvalósítása egy mechanikus szörny - a párt, a rendőrség, a hadsereg egységes gépezetté összeforrt - uralma alá van rendelve. A gépezet mélyébe rejtve, a mozgalom régi nagy humanista szenvedélyei érvekkel többé már nem közelíthetők. A szervezet páncélzatát sem erkölcs, sem értelem át nem törheti - léte vak, fanatikus, embertelen.

A szovjet rendszer fokozatos „humanizálódása”, mely Sztalin halála óta, mintha megindult volna, s mely mintha a régi, nemes szenvedély fellobbanását jelezte volna, ma már ott fekszik élve eltemetetten, a bolsevizmus tudományosan felfegyverzett erőszakának áldozataként. Magyarország lázadó kommunistái, amikor igazságért és jogért kiáltottak, a kommunizmus eme régi elképzeléseit próbálták megidézni.

Ezekért az eszmékért haltak meg s halálukkal számunkra ajtót nyitottak reményeik felé. Az emberiség megmenekedése a tudományos rabszolgaság veszedelmétől olyan embereken áll vagy bukik, mint amilyenek ők voltak.